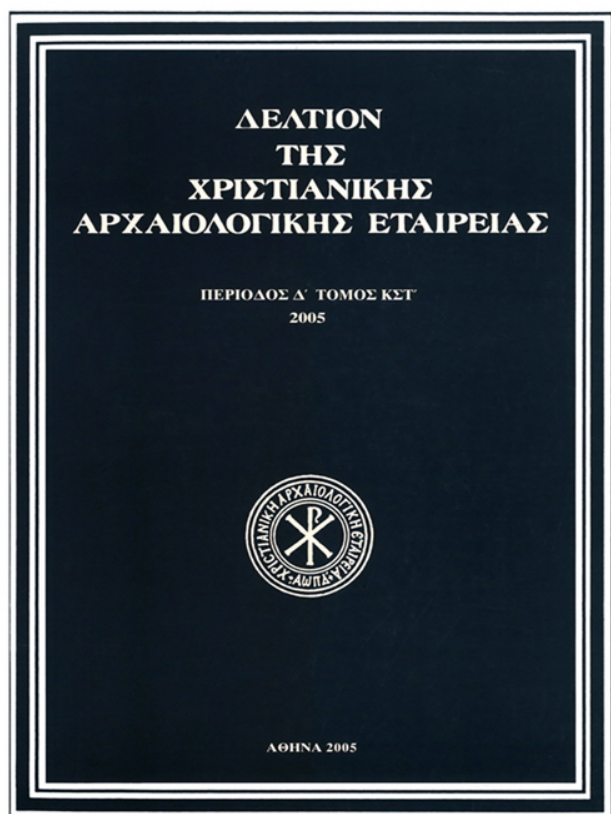

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 26 (2005)

Δελτίον ΧΑΕ 26 (2005), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Γεωργίου Γαλάβαρη (1926-2003)

Βυζαντινό άρωμα στο έργο του Francesco Sansonino

Χρύσα ΜΑΛΤΕΖΟΥ

doi: [10.12681/dchae.440](https://doi.org/10.12681/dchae.440)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΛΤΕΖΟΥ Χ. (2011). Βυζαντινό άρωμα στο έργο του Francesco Sansonino. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 26, 193–198. <https://doi.org/10.12681/dchae.440>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Βυζαντινό άρωμα στο έργο του Francesco Sansovino

Χρύσα ΜΑΛΤΕΖΟΥ

Τόμος ΚΣΤ' (2005) • Σελ. 193-198

ΑΘΗΝΑ 2005

BYZANTINO ΑΡΩΜΑ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ FRANCESCO SANSOVINO

Όταν τό 1581 κυκλοφόρησε στή Βενετία τό βιβλίο μέ τίτλο *Venetia città nobilissima et singolare*, ὁ συγγραφέας του, Francesco Sansovino, δέν πρέπει νά προσδοκοῦσε ὅτι τό πόνημά του θά γνώριζε τόση ἐπιτυχία¹. Τό ἔργο ἦταν ἕνας «τουριστικός», ὅπως θά τόν χαρακτηρίσαμε σήμερα, ὁδηγός τῆς πόλης τοῦ Ἁγίου Μάρκου καί συντάκτης του ἦταν ὁ ἐκδότης καί τυπογράφος στή Βενετία Francesco, γιός τοῦ φλωρεντινῆς καταγωγῆς διάσημου ἀρχιτέκτονα Jacopo. Ὁ ἴδιος δέν ἦταν οὔτε εὐγενῆς οὔτε ἐπίσημος ἱστοριογράφος τῆς Γαληνοτάτης². Ὁ ὁδηγός ἀπευθυνόταν στό εὐρύ κοινό καί ὁ Sansovino, γράφοντάς τον, δέν εἶχε τόν νοῦ του στραμμένο στό παλάτι τῶν δόγηδων, ἀλλά στό ἐμπόριο, ἀφοῦ ἀπό τό τελευταῖο ἀνέμενε νά ἀποκτήσει χρήμα καί φήμη³.

Τό σύγγραμμα *Βενετία πόλη εὐγενεστάτη καί μοναδική* περιέχει ὅλα ἐκεῖνα τά στοιχεῖα πού συνθέτουν τόν μῦθο τῆς Βενετίας στόν 16ο αἰώνα. Συντηρεῖ τή μνήμη τοῦ παρελθόντος, ἐξιστορεῖ τά κατορθώματα τοῦ βενετικού κράτους καί ἐκφράζει τό κλίμα τῆς ἐποχῆς κατά τήν ὁποία γράφτηκε. Ἀποτελεῖται ἀπό 14 βιβλία, στά ὁποῖα περιγράφονται οἱ ναοί μέ τούς καλλιτεχνικούς θησαυρούς τους, τά δημόσια κτήρια, τά παλάτια τῶν εὐγενῶν, ὁ βίος καί ἡ πολιτεία τῶν δόγηδων, χρονολόγιο τῶν σπουδαιότερων γεγονότων τῆς βενετικῆς ἱστορίας κτλ. Ὅμως, τό ὅλο ἔργο, βασισμένο, ὅπως σημειώνει ὁ Sansovino, σέ διάφορα παλαιά ἔγγραφα καί χρο-

νά⁴, δέν μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ὡς ἱστορία γεγονότων οὔτε ὡς ἕνα ἀπλό ἐγχειρίδιο βενετικῆς ἱστορίας. Στήν πραγματικότητα, ἕνας ναός, ἕνα κτήριο, ἕνα περιστατικό περιγράφονται μόνον ἐάν εἶναι σημαντικά καί ἄξια νά μνημονευτοῦν. Ἡ *Βενετία πόλη εὐγενεστάτη καί μοναδική* εἶναι μέ ἄλλα λόγια ὁ ἔπαινος «τῆς πιό φημισμένης καί ἐπιφανοῦς πόλης πού ὑπῆρχε κάτω ἀπό τόν οὐρανό⁵». Τό ἀναγνωστικό κοινό τοῦ βιβλίου τό ἀποτελοῦσαν οἱ λάτρεις τῶν θεσμῶν πού εἶχαν ἐγκαθιδρυθεῖ στήν ὑδάτινη πολιτεία, ὅλοι ἐκεῖνοι πού θαύμαζαν τά συγκεντρωμένα ἐκεῖ ἔργα τέχνης, ἀλλά καί οἱ φιλοπερίεργοι πού ἐνδιαφέρονταν νά γνωρίσουν τά ἀξιοθαύμαστα μνημεῖα καί τήν κοινωνία τῆς. Ὁ Sansovino φροντίζει μάλιστα νά ἀναφέρει στό βιβλίο του τήν ἀκόλουθη ἐτυμολογία τοῦ τοπωνυμίου «Βενετία»: Ὁρισμένοι, γράφει, θεωροῦν ὅτι τό τοπωνύμιο *Venetia* σημαίνει *Veni etiam*, δηλαδή «ἔλα [στί Βενετία] ξανά καί ξανά, γιατί ὅσες φορές κι ἄν ἔρθεις, πάντα θά δεῖς καινούρια πράματα καί καινούριες ὁμορφιές»⁶.

Ἀνάμεσα στά θαυμαστά ἔργα πού περιγράφονται στόν ὁδηγό τῆς Βενετίας τοῦ 16ου αἰώνα πολλά εἶναι ἐκεῖνα πού μνημονεύονται μέ βυζαντινὴ καταγωγή καί προέλευση, ἐνῶ συχνές εἶναι οἱ μνεῖες σέ «ἔργα ἑλληνικά» ἢ σέ «ἑλληνικές συνήθειες». Ὅλο τό βιβλίο ἀποπνέει ἕνα ἄρωμα πού παραπέμπει στόν βυζαντινὸ κόσμο καί κατ'ἐπέκταση στίς βυζαντινές ρίζες τῆς πόλης τοῦ Ἁγίου

¹ *Venetia città nobilissima et singolare, Descritta in XIII Libri da M. Francesco Sansovino. Nella quale si contengono tutte Le Guerre passate, con l' Attioni Illustri di molti Senatori. Le Vite de i Principi et gli Scrittori Veneti del tempo loro. Le Chiese, Fabriche, Edifici, et Palazzi pubblici et privati. Le Leggi, gli Ordini, et gli Usi antichi et moderni, con altre cose appresso Notabili, et degne di Memoria.* Con Privilegio, In Venetia, appresso Iacomo Sansovino. MDLXXXI, φωτοτυπική ἐπανεκδόση Leading Edizioni, Bergamo 2002 (ὅπου οἱ παραπομπές ἐδῶ). Τό βιβλίο ἐπανεκδόθηκε στή Βενετία τό 1604 καί τό 1663. Τό 1968 κυκλοφόρησε σέ φωτοτυπική ἐκδοση (τ. 1-3, Filippi).

² Πιά τούς δημόσιους ἱστοριογράφους τῆς Βενετίας στόν 16ο αἰώ-

να βλ. G. Cozzi, Cultura politica e religione nella «pubblica storiografia» veneziana del '500, *Bollettino dell'Istituto di Storia della Società e dello Stato* 5-6 (1963-1964), 215-294.

³ Πιά τή ζωὴ καί τή δραστηριότητα τοῦ Sansovino βλ. Elena Bonora, *Ricerche su Francesco Sansovino imprenditore librario e letterato*, Βενετία 1994 (ὅπου συγκεντρωμένη προγενέστερη βιβλιογραφία).

⁴ *Venetia città nobilissima* (στό ἐξῆς: *Venetia*), πίνακας «Autori citati nel presente volume», χ.ἀ.

⁵ *Venetia*, ἀφιέρωση, φ. χ.ἀ.

⁶ *Venetia*, φ. 4.

Μάρκου. Ἡ ἔκφραση ἢ ἡ διευκρίνιση *fatto in Grecia, alla greca, alla maniera greca, secondo l'uso greco* χρησιμοποιεῖται εἴτε γιὰ νά τονιστεῖ ἡ σπουδαιότητα τοῦ μνημείου πού περιγράφεται εἴτε γιὰ νά δηλωθεῖ ἡ βυζαντινὴ τεχνολογία. Παρατηρεῖται γενικότερα ὅτι στὴν ἀντίληψη τοῦ λόγιου Sansovino, ὅπως ἄλλωστε τῶν Βενετῶν, τὰ ἑλληνικὰ μάρμαρα ταυτίζονται μέ τό κάλλος.

Μέ βάση τόν ὁδηγό, ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Μάρκου εἶναι ἐπενδυμένος μέ *finissimi marmi* πού εἶχαν μεταφερθεῖ, στά χρόνια τοῦ δόγη Domenico Selvo, ἀπό τήν Ἀθήνα, τὰ ἑλληνικὰ νησιά καί τήν Πελοπόννησο⁷. Ὡραίους κίονες ἀπό ἑλληνικό μάρμαρο ἔχουν, ἐπίσης, οἱ ναοί τοῦ San Paterniano⁸ καί τοῦ San Samuele⁹. Ἀπό τήν ἄλλη, μέ τή ρήση «σύμφωνα μέ τήν ἑλληνική συνήθεια» γίνεται ἀναφορά στή βυζαντινὴ τέχνη καί ἀρχιτεκτονική. Παραδείγματος χάριν, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μάρκου εἶναι *di maniera greca*¹⁰, ἡ ὁπίσθια πλευρά τοῦ ναοῦ τοῦ San Polo ἔχει οἰκοδομηθεῖ *all'usanza greca*¹¹, ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Πέτρου στό Castello ἔχει ἀναστηλωθεῖ, διατηρώντας ὥστόσο τήν ἀρχική του ἀρχιτεκτονικὴ μορφή, βασισμένη στόν τρόπο *del fabricar greco*¹², ἡ μαρμαρίνη Παναγία στόν ναό τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἔχει δημιουργηθεῖ *alla greca*¹³, ἡ εἰκόνα, τέλος, τοῦ Πάθους τοῦ Χριστοῦ στόν ναό τῆς Santa Maria Mater Domini εἶναι ἔργο ἑλληνικό (*d'opera greca*)¹⁴. Ἐπίσης, ὁ Sansovino χρησιμοποιεῖ τήν ἔκφραση *alla greca*, κάνοντας λόγο γιὰ ἑλληνική ἐνδυμασία, καθὼς διέφερε ἀπό αὐτὴ τῶν δυτικῶν, ἢ ἀκόμη καί γιὰ «ἀρχαῖα» μουσικὰ ὄργανα. Ντυμένοι *alla greca*, πάντα σύμφωνα μέ τόν ὁδηγό, ἐμφανίζονταν στίς προσωπογραφίες πού εἶχαν ἀναρτηθεῖ στὴν αἴθουσα τοῦ δουκινοῦ παλατιοῦ οἱ Ἑλληνες λόγιοι Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος, Θεόδωρος Γαζής, Μα-

νουήλ Χρυσολωρᾶς, Δημήτριος Χαλκοκονδύλης, Γεώργιος Τραπεζούντιος¹⁵. Ὅσο γιὰ τὰ ὄργανα μουσικῆς, σημειώνεται στόν ὁδηγό ὅτι ὁ Agostino Amadi λειτούργουσε σπουδαστήριο μουσικῆς μέ πολλά ὄργανα πού «δέν ἦταν μοντέρνα», ἀλλὰ *alla greca et all'antica*¹⁶.

Κεντρικὴ θέση στόν ὁδηγό ἔχουν οἱ ἀναφορές στά λείψανα ἁγίων πού εἶναι ἐναποθετεμένα στοὺς βενετικούς ναούς. Γνωστὴ εἶναι ἡ εἰσροή στή Γαληνοτάτη ἱερῶν λειψάνων ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, ἰδιαίτερα τὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπως γνωστὴ εἶναι ἡ ἔλξη πού ἀσκοῦσαν στοὺς Βενετούς τὰ τεμαχισμένα μέλη τῶν ἁγίων προσώπων¹⁷. Δικαιολογημένα λοιπὸν ὁ συγγραφέας περιγράφει μέ μεγάλη προσοχὴ τὰ ἱερά λείψανα πού ὑπῆρχαν τὴν ἐποχὴ του στίς ἐκκλησίες τῆς Βενετίας. Στίς περιπτώσεις πού τὸ τεκμήριο τῆς χριστιανικῆς πίστεως εἶχε κλαπεῖ ἢ μεταφερθεῖ ἀπὸ τίς βυζαντινὲς χώρες στὴν πόλη τοῦ Ἁγίου Μάρκου, ὁ Sansovino δέν παραλείπει νά μνημονεύσει τὴν καταγωγὴ του, ὅχι μόνο γιὰ νά προσφέρει πληρέστερη πληροφορία στόν ἀναγνώστη τοῦ βιβλίου του, ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὴ βυζαντινὴ προέλευση προσέδιδε αἴγλη στό λείψανο πού ἀποκοῦσε μέ αὐτὸ τὸν τρόπο μεγαλύτερη ἀξία στά μάτια τῶν πιστῶν. Οἱ Βενετοὶ πού εἶχαν ἀφαιρέσει ἀπὸ τοὺς τόπους φύλαξής τους τὰ λείψανα ἁγίων ἢ τὰ εἶχαν μέ δική τους πρωτοβουλία ἢ καί μέ ἴδια μέσα μεταφέρει στή Βενετία πιστευόταν ὅτι μετεῖχαν σέ ἔργο θεάρεστο, συνεπῶς τὰ ὀνόματά τους ἔπρεπε νά καταχωριστοῦν στόν ὁδηγό, γιὰ νά διασωθοῦν ἀπὸ τὴ λήθη τοῦ χρόνου. Τὰ λείψανα πού ἀναφέρονται στή *Βενετία πόλη εὐγενεστάτη καὶ μοναδική* ὡς ἀποσπασμένα ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐπικράτεια εἶναι τὰ ἀκόλουθα¹⁸:

⁷ *Venetia*, φ. 30r-v.

⁸ *Venetia*, φ. 46v.

⁹ *Venetia*, φφ. 45v-46r.

¹⁰ *Venetia*, φ. 30v. Ἡ κρίση τοῦ Sansovino γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς βασιλικῆς εἶναι ἐνδιαφέρουσα. Τὸ σχέδιο, γράφει, ἔγινε ἀπὸ ἄριστο μάστορα, ἀλλὰ ἡ πρόσοψη δέν κτίστηκε μέ βάση τὸ σχεδιάγραμμα καί δείχνει νά ἔχει γίνε ἀπὸ ἄλλο χέρι, λιγότερο ἱκανό.

¹¹ *Venetia*, φ. 63v.

¹² *Venetia*, φ. 5.

¹³ *Venetia*, φ. 33. Πά τὰ γλυπτὰ στόν ναό τοῦ Ἁγίου Μάρκου πού ἀπεικονίζουν τὴν Παναγία βλ. μεταξὺ ἄλλων Ο. Demus, *The Church of San Marco in Venice*, Washington, D.C. 1960, 124 κ.έ. (στό ἔξῃς: *San Marco*) καί A. Niero, *Simbologia dotta e popolare nelle sculture esterne, La Basilica di San Marco. Arte e simbologia* (a cura di B. Bertoli), Βενετία 1993, 127.

¹⁴ *Venetia*, φ. 74v.

¹⁵ *vestiti ... alla greca con capelli in capo, quasi in foggia albanese (Venetia, φ. 132).*

¹⁶ *Venetia*, φ. 139. Πιθανότατα μέ τόν ὄρο νά ἐννοοῦνται λύρες, τετραχορδα καί σάλπιγγες.

¹⁷ Πά τὰ λείψανα ἁγίων καί τὴν ἔλξη πού ἀσκοῦσαν στοὺς Βενετούς βλ. Χρύσα Μαλτέζου, *Nazione greca καὶ Cose Sacre*. Λείψανα ἁγίων στόν ναό τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Βενετίας, *Θησαυρίσματα* 29 (1999), 9-31 (ὅπου σχετικὴ βιβλιογραφία).

¹⁸ Παρέχονται ἐδῶ συγκεντρωμένες οἱ παραπομπές: *Venetia*, φφ. 10 (ἅγιος Ἀναστάσιος), 11v (ἁγία Μαρίνα), 27 (ἅγιος Ζαχαρίας), 35v (ἅγιος Ἰσίδωρος), 38 (αἷμα τοῦ Χριστοῦ, Τίμο Ξύλο κ.ά.), 47v (ἅγιος Θεόδωρος), 49 (ἅγιος Παῦλος), 53 (ἁγία Λουκία), 60v (ἁγία Βαρβάρα), 61v (ἅγιος Ἀλέξιος), 64v (ἁγία Ἀγάθη), 65v (αἷμα τοῦ Χριστοῦ), 76 (ἁγία Ἐλένη), 82 (ἅγιος Παῦλος), 85v (ἅγιος Λέων), 90v (ἅγιος Ἀθανάσιος), 100v (Τίμο Ξύλο).

Λείψανο	Βενετικός ναός ή μονή όπου βρίσκεται	Τόπος καταγωγής και έτος απόσπασης	Όνομα Βενετού που μετέφερε το λείψανο στη Βενετία
Άγιου Άναστασίου μάρτυρα ¹⁹	S. Trinita	Κωνσταντινούπολη, 1200	Valaresso Valaressi
Άγίας Μαρίνας ²⁰	S. Marina	Κωνσταντινούπολη	Giovanni Buora
Άγιου Ζαχαρία ²¹ · Τίμιο Ξύλο· χιτώνας Παναγίας και Σωτήρα Χριστού	S. Zaccaria	[Κωνσταντινούπολη]	
Άγιου Ίσιδώρου ²²	S. Isidoro	Χίος, 1125	Domenico Michiel
αἷμα τοῦ Χριστοῦ· Τίμιο Ξύλο· σταυρός τοῦ Μ. Κωνσταντίνου· λείψανα τῶν ἁγίων Θεοδώρου, Γεωργίου, Λουκᾶ, Ἰωάννου, Σεργίου καί Βάκχου, Μάρκου· ἀγκάθι ἀπὸ τὸ στεφάνι τοῦ Χριστοῦ κ.ἄ. ²³	S. Marco	Κωνσταντινούπολη	Enrico Dandolo, δόγης
Άγιου Θεοδώρου ²⁴	S. Salvatore	ναός Ἁγίας Σοφίας (Μεσημβρία), 1256 Κωνσταντινούπολη	Giacomo Dandolo Marco Dandolo
Άγιου Παύλου ²⁵	S. Giuliano	μονή Θεοτόκου Περιβλέπτου (Κωνσταντινούπολη), 1240 Κωνσταντινούπολη	Iacomo Lanzuolo Enrico Dandolo
Άγίας Λουκίας ²⁶	S. Lucia		
Άγίας Βαρβάρας ²⁷	S. Maria de Crocicchieri	Κωνσταντινούπολη, 991	Giovanni Orseolo
Άγιου Ἀλεξίου	S. Caterina	Λήμνος, 1297	Marco Minotto
Άγίας Ἀγάθης	S. Boldo	Ἀνατολή	Enrico Dandolo
αἷμα τοῦ Χριστοῦ	S. Maria dei Frari	Κωνσταντινούπολη	Marchio Trivisano
Άγίας Ἑλένης ²⁸	S. Maria dei Carmini	Κωνσταντινούπολη, 1112	
Άγιου Παύλου	S. Giorgio Maggiore	Κωνσταντινούπολη	ἄββας Palolo, Marino Storlato, podestà
Άγιου Λέοντος ἐπισκόπου Μεθώνης ²⁹	S. Servolo	[Κωνσταντινούπολη]	
Άγιου Ἀθανασίου πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ³⁰	S. Croce Giudecca		
Τίμιο Ξύλο	Scuola S. Giovanni Evangelista	[Κωνσταντινούπολη], 1369	Filippo Masseri, ἱππότης τοῦ βασιλείου Ἱεροσολύμων

¹⁹ Πά τό λείψανο καί τήν translatio του βλ. τήν ἐξαίρετη μελέτη τοῦ E. Morini, Note di lipsanologia veneziana, *Bizantinistica*, serie seconda 1 (1999), 203-206.

²⁰ Πά τήν τύχη τοῦ λειψάνου βλ. στο ἴδιο, 162-171.

²¹ Στο ἴδιο, 178-181.

²² Στο ἴδιο, 239-242.

²³ Πά τά λείψανα στόν ναό τοῦ Ἁγίου Μάρκου βλ. πρόχειρα Demus, *San Marco*, 17 καί σημ. 60-61.

²⁴ Πά τά προβλήματα πού ἀφοροῦν στήν ταύτιση τοῦ λειψάνου μέ αὐτό τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στρατηλάτη βλ. Morini, Note,

ὁ.π. (ὑποσημ. 13), 193-197.

²⁵ Στο ἴδιο, 248-251.

²⁶ Λανθασμένα ὁ Sansovino γράφει ὅτι ὁ Dandolo πού μετέφερε τό λείψανο ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη στή Βενετία ἦταν βάιλος, ἐνῶ πρόκειται γιά τόν δόγη (βλ. στο ἴδιο, 181-184).

²⁷ Στο ἴδιο, 225-230.

²⁸ Στο ἴδιο, 220-222, ἰδιαίτερα σημ. 288.

²⁹ Τό λείψανο τοῦ ἐπισκόπου Λέοντος δέν ταυτίζεται μέ αὐτό τοῦ ὁμώνυμου ἁγίου, ἐπισκόπου Μεθώνης (βλ. στο ἴδιο, 156).

³⁰ Στο ἴδιο, 232-237.

Οι σχέσεις της Βενετίας με τη βυζαντινή αυτοκρατορία προβάλλονται στον οδηγό του Sansovino μέσα από τις προσωπικότητες των αυτοκρατόρων από τη μία και των δόγηδων από την άλλη. Έκφράζονται με ποικίλους τρόπους, όπως με τη μνεία αυτοκρατορικών δωρεών προς τους Βενετούς ηγεμόνες, επισκέψεων βυζαντινών αυτοκρατόρων στη Βενετία, βυζαντινών συνηθειών, ανταλλαγών δώρων, επιγαμιών κ.ά. Δύο από τις δωρεές θεωρήθηκαν πολύτιμες και άξιες έπομένως να μνημονευτούν. Η πρώτη αφορά τη μαρμάρινη καθέδρα του Αγίου Πέτρου που βρίσκεται στον ομώνυμο ναό στο Castello, πρώτο καθεδρικό ναό της Βενετίας. Σύμφωνα με τον Sansovino, η καθέδρα από μάρμαρο είχε δωρηθεί στη Γαληνοτάτη από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Παλαιολόγο³¹. Έκτενέστερη είναι η περιγραφή της δωρεάς της μονής του Αγίου Ζαχαρία από τον βυζαντινό αυτοκράτορα Λέοντα Δ'. Η μονή, πάντα με βάση την αφήγηση του οδηγού, κτίστηκε το 827 από τον δόγη Giustiniano Partecipazio με χρήματα (χρυσό και άσημι) που του είχε προσφέρει ο αυτοκράτορας του Βυζαντίου. Εκτός από το χρηματικό ποσό, ο Λέων είχε χαρίσει στον δόγη ιερά λείψανα, μεταξύ των οποίων αυτό του αγίου Ζαχαρία. Ακόμη, από την Κωνσταντινούπολη είχαν έρθει μαστορες, για να αναλάβουν το κτίσιμο. Η ευγνωμοσύνη του δόγη ήταν τόσο μεγάλη, ώστε είχε δώσει έντολή να σκαλιστούν στα κιονόκρανα του ναού οι αυτοκρατορικοί αετοί. Ο Sansovino παραθέτει σε ιταλική μετάφραση απόσπασμα της διαθήκης του Partecipazio, με την οποία ο δόγης έντελλόταν να μνημονεύεται πάντα το όνομα του βυζαντινού αυτοκράτορα και να φυλάγονται στο δουκικό παλάτι τα χρυσόβουλλα (*carte scritte con lettere d'oro*), για να πιστοποιούν πάντα ότι το μοναστήρι είχε κτιστεί με αυτοκρατορική δωρεά³². Οι αυτοκράτορες δεν ήταν οι μόνοι που προσέφεραν πλούσια δώρα στους Βενετούς. Όταν ο αυτοκράτορας Βασίλειος, αναφέρεται στον οδηγό, τι-

μησε τον δόγη Orso Partecipazio με τον τίτλο του πρωτοσπαθαρίου, στέλλοντας με τους πρέσβεις του δώρα στον βενετό ηγεμόνα, ο τελευταίος σε αντάλλαγμα του χάρισε τότε δώδεκα ώραϊες μπρούντζινες καμπάνες που χρησιμοποιήθηκαν, σύμφωνα με τα γραφόμενα, για πρώτη φορά από τους Βυζαντινούς³³.

Δέν είναι στους σκοπούς αυτού του μελετήματος ο έλεγχος της ακρίβειας των πληροφοριών που δίνει ο Sansovino για τις βυζαντινοβενετικές σχέσεις. Εκείνο που ενδιαφέρει εδώ είναι η επιλογή από την πλευρά του συγγραφέα των μαρτυριών που αναφέρονται στους δεσμούς της Βενετίας με το Βυζάντιο, ή διαχείριση της μνήμης του παρελθόντος και ο τρόπος έπεξεργασίας της.

Την εποχή που συντάσσεται ο οδηγός της Βενετίας, η βυζαντινή αυτοκρατορία είχε πάψει προ πολλού να υφίσταται. Όμως, ακόμη και καταλυμένο, το Βυζάντιο εξακολουθούσε να ασκεί γοητεία στους λαούς που είχαν έρθει σε επικοινωνία μαζί του. Ένδεικτικός είναι από την άποψη αυτή ο θαυμασμός προς τα έργα τέχνης που βρίσκονταν στη Βενετία και προέρχονταν από το Βυζάντιο και ειδικότερα από την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Μολονότι συγκεχυμένη, η περιγραφή της πάλας στο μεγάλο αλτάρι του ναού του Αγίου Μάρκου είναι χαρακτηριστική. «Αξιοθαύμαστη και ανεκτίμητη» – αναφέρει ο Sansovino – η πάλα είχε παραγγελλεί από τον δόγη Pietro Orseolo το 976 στην Κωνσταντινούπολη, γιατί εκεί υπήρχαν «λαμπροί καλλιτέχνες»³⁴.

Οι δόγηδες, από την άλλη μεριά, εμφανίζονται να χαιρούν πάντοτε της αυτοκρατορικής εκτίμησης και των αυτοκρατορικών προνομίων³⁵, ανεξάρτητα αν κάποιοι από αυτούς, όπως ο Domenico Michiel, είχαν κακές σχέσεις με την αυτοκρατορία³⁶. Δέχονται από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες τιμητικούς τίτλους, όπως ο Obelerio Obelerii και ο Orso Partecipazio που είχαν ονομαστεί ο πρώτος σπαθάριος και ο δεύτερος πρωτοσπαθάριος³⁷, ορισμένοι από αυτούς, όπως ο Partecipazio και ο

³¹ *Venetia*, φ. 5ν. Για την καθέδρα, σύνθετο έργο του 11ου αιώνα, που φέρεται πώς δωρήθηκε στη Βενετία από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' (842-867) και όχι από τον Μιχαήλ Παλαιολόγο, βλ. E. Concina, *Le chiese di Venezia. L'arte e la storia*, Udine 1995, 327, 329.

³² *Venetia*, φφ. 26-27. Βλ. και Concina, ό.π., 238 (όπου αναφέρεται ως δωρητής ο Λέων Ε' ο Αρμένιος και όχι ο Λέων Δ').

³³ *Venetia*, φ. 220. Για τη χρήση της καμπάνας από τους Βυζαντινούς βλ. *ΘΗΕ*, 7, Αθήνα 1965, λ. «κώδων», στ. 1228.

³⁴ *Venetia*, φ. 36ν. Για τις πρώτες pale του ναού του Αγίου Μάρκου βλ. R. Polacco, *San Marco. La basilica d'oro*, Modena 1991, 154.

³⁵ ... *dagli imperatori di Costantinopoli, da quali il Doge fu in ogni tempo*

favorito e stimato (*Venetia*, φ. 178). Για τις σχέσεις μεταξύ Βυζαντίου και Βενετίας βλ. γενικότερα D.M. Nicol, *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge 1988.

³⁶ Όπως είναι γνωστό, μετά την άρνηση του βυζαντινού αυτοκράτορα, το 1119, να ανανεώσει τα προνόμια των Βενετών, ο Domenico Michiel είχε στείλει τον στόλο του εναντίον των ελληνικών νησιών (βλ. Nicol, ό.π., 77-81). Σύμφωνα με τη χαραγμένη στον τάφο του επιγραφή, ο δόγης χαρακτηρίζεται ως *Terror Graecorum* (*Venetia*, φ. 82).

³⁷ *Venetia*, φφ. 215, 219ν. Για τους δόγηδες που τιμήθηκαν με βυζαντινούς τίτλους βλ. Nicol, ό.π., 12, 15, 16 κ.έ.

Selvo, παντρεύονται βυζαντινές αρχόντισσες³⁸, ενώ άλλοι μεταφέρουν στη Βενετία βυζαντινά έθνη, όπως ο Sebastiano Ziani που πρώτος είχε εγκαινιάσει τη συνήθεια να μοιράζει ο νεοεκλεγμένος δόγης νομίσματα στον λαό, αντιγράφοντας τό έθνη από τη βυζαντινή αύλη³⁹.

Μέ τό Βυζάντιο είναι συνυφασμένη ή έξαιρετικής ποιότητας τέχνη, τήν όποία άρέσκεται νά τονίζει στό σύγγραμμά του ό Sansovino. Μνημονεύονται έτσι τά πολύτιμα συλήματα πού είχαν συγκεντρωθεί στό θησαυροφυλάκιο του ναού του Άγίου Μάρκου μετά τήν κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τούς σταυροφόρους, τά έξίσου πολύτιμα κοσμήματα πού είχε δώσει στη Βενετία, τό 1343, ως ένέχυρο ό Ίωάννης Παλαιολόγος⁴⁰, ενώ περιγράφονται τά τέσσερα άλογα πού είχαν μεταφερθεί μετά τήν τέταρτη σταυροφορία από τη βυζαντινή πρωτεύουσα⁴¹. Από τούς βυζαντινούς άξιωματούχους καί τούς αυτοκράτορες, ή συλλογική μνήμη των Βενετών διαφύλαττε τόν 16ο αιώνα τά όνόματα του Ναρσή, ό όποιος πιστευόταν πώς είχε άνεγείρει τούς ναούς των Άγίων Θεοδώρου καί Giminiano⁴², του Μανουήλ καί του Άνδρόνικου Κομνηνού, οί όποιοι σχετίζονταν μέ τη φυλάκιση καί στη συνέχεια άπελευθέρωση των βενετών έμπόρων στη βυζαντινή πρωτεύουσα⁴³, του Άλεξίου, γιού του Ίσαακίου Β', ό όποιος είχε ζητήσει τη βοήθεια του δόγη γιά τήν άποκατάσταση του πατέρα του στον αυτοκρατορικό θρόνο⁴⁴, του Μιχαήλ Παλαιολόγου, ό όποιος είχε άνακαταλάβει τήν Κωνσταντινούπολη από τούς Λατίνους⁴⁵, καί του Ίωάννη Παλαιολόγου, ό όποιος είχε έρθει στη Βενετία, μαζί μέ 900 Βυζαντινούς, μεταβαίνοντας στη Φερράρα, γιά νά λάβει μέρος στη γνωστή σύνοδο των Έκκλησιών⁴⁶.

Παρεμβολή στην περιγραφή των κοσμημάτων καί άλλων τιμαλφών ειδών πού βρίσκονταν στό θησαυροφυλάκιο του ναού του Άγίου Μάρκου άποτελεί βραχεία

διήγηση μέ θέμα τήν κλοπή του θησαυρού. Τό περιστατικό της κλοπής πρέπει νά είχε έντυπωσιάσει καί θορυβήσει τη βενετική κοινωνία, ώστε νά κριθεί άναγκαία ή μνημόνευσή του. Κλέφτης ήταν ένας Έλληνας πού άκουγε στό όνομα Σταμάτης. Κάθε βράδυ, όταν έφτανε ή ώρα νά κλείσουν οί θύρες της εκκλησίας, ό ιερόσυλος κρυβόταν κάτω από ένα άλταρι καί έμενε εκεί κρυμμένος, ώσπου νά φύγουν οί ιερείς καί οί πιστοί. Όλη τη νύκτα έσκαβε κάτω από τό μέρος όπου ήταν τοποθετημένο τό θησαυροφυλάκιο καί τό χώμα πού έβγαζε τό έκρυβε κάτω από τη φορεσιά του. Τό πρωί έβγαινε από τήν εκκλησία, έριχνε τό χώμα στη λιμνοθάλασσα καί τό βράδυ έμπαινε ξανά μέσα καί άνενόχλητος επιδιόταν στό έργο του. Τελικά, έχοντας σκάψει μία μεγάλη σήραγγα, έφτασε στά άδριατικά του ναού καί έκλειψε πάμπολλα κοσμήματα. Όμως, σκοπεύοντας νά φύγει από τη Βενετία, θέλησε νά επιδείξει τά χρυσαφικά στον «κουμπάρο του» ό όποιος τόν κατέδωσε στις αρχές, προφανώς γιά νά πάρει τά λύτρα, μέ άποτέλεσμα νά συλληφθεί καί νά τιμωρηθεί παραδειγματικά γιά τήν ιεροσυλία πού είχε διαπράξει⁴⁷. Τό έπεισόδιο της κλοπής καταχωρίζεται άχρονολόγητο. Από τίς σύγχρονες ώστόσο πηγές μαθαίνουμε ότι ή κλοπή είχε γίνει τό 1449, ότι ό θρασύς κλέφτης ήταν Κρητικός, ότι όνομαζόταν Κρασιώτης, ότι είχε κλέψει, μεταξύ άλλων κοσμημάτων, δέκα χρυσά διαδήματα καί δώδεκα χρυσούς σταυρούς, ότι ό καταδότης του ήταν ό Zaccaria Grioni καί ότι, άφού πρώτα δικάστηκε, κρεμάστηκε στην πλατεία⁴⁸. Ό Sansovino πάντως δέν συνδέει τόν κλέφτη μέ τη μειονότητα των Έλλήνων πού είχαν εγκατασταθεί στη Βενετία, συσσωματωμένοι από τό 1498 σέ άδελφότητα. Άντιθέτως, άναφέρεται μέ πολύ καλά λόγια στη *nation greca*, πού ήταν προστατευόμενη της Γαληνοτάτης καί *gente benemerita*, καθώς καί στην εκκλησία των Έλλήνων, πού ήταν άφιε-

³⁸ *Venetia*, φ. 179. Γιά τούς γάμους άνάμεσα σέ Βενετούς εύγενείς καί βυζαντινές αρχόντισσες βλ. Α. Pertusi, *Venezia e Bisanzio: 1000-1204*, *DOP* 33 (1979), 11-12.

³⁹ *Venetia*, φφ. 181ν, 230ν-231.

⁴⁰ *Venetia*, φ. 38ν. Γιά τόν tesoro του ναού του Άγίου Μάρκου κλασικό είναι τό έργο του R. Gallo, *Il tesoro di S. Marco e la sua storia*, Βενετία-Ρώμη 1967· βλ. επίσης Pertusi, *Venezia*, ό.π., 14-15. Γιά τά jocalia του βυζαντινού στέμματος βλ. τό πρόσφατο άρθρο του P. Hetherington, *The Jewels from the Crown: Symbol and Substance in the Later Byzantine Imperial Regalia*, *BZ* 96, 1 (2003), 157-168.

⁴¹ *Venetia*, φφ. 232ν-233.

⁴² *Venetia*, φφ. 41ν-42. Η άπόδοση της άνέγερσης των δύο ναών στον Ναρσή είναι λανθασμένη (βλ. Demus, *San Marco* (ύποσημ. 13), 21 σημ. 71· πρβλ. Nicol, *Byzantium* (ύποσημ. 35), 3 σημ. 2).

⁴³ *Venetia*, φ. 231ν. Γιά τά μέτρα των Κομνηνών έναντίον των Βενετών πού έμπορεύονταν στη βυζαντινή επικράτεια βλ. Nicol, *Byzantium* (ύποσημ. 35), 97-109.

⁴⁴ *Venetia*, φ. 160.

⁴⁵ *Venetia*, φ. 234.

⁴⁶ *Venetia*, φ. 160.

⁴⁷ *Venetia*, φ. 39.

⁴⁸ Βλ. R.C. Mueller, *Greeks in Venice and «Venetians» in Greece. Notes on Citizenship and Immigration in the Late Middle Ages*, *Πλούσιοι καί φτωχοί στην κοινωνία της Έλληνολατινικής Άνατολής* (έπιμέλεια Χρύσα Μαλτέζου), Βενετία 1998, 179-180 καί σημ. 19, όπου περιγράφεται τό έπεισόδιο, μνημονεύεται ή άρχαιακή πηγή καί παρέχεται ή προγενέστερη σχετική βιβλιογραφία.

ρωμένη στον Άγιο Γεώργιο και διακρινόταν για την ωραία αρχιτεκτονική της και τη διακοσμημένη με πέτρες της Ίστριας πρόσοψή της⁴⁹.

Αν η βυζαντινή τέχνη και ό,τι γενικότερα προερχόταν από την Κωνσταντινούπολη προσλαμβάνονταν από τον Sansovino και τη βενετική κοινωνία του 16ου αιώνα, στην οποία ήταν ένταγμένος, με περισσό θαυμασμό, ή όμορφια της αρχαίας τέχνης θεωρείται αναμφισβήτητη. Μαρμαρίνοι λ.χ. έρωτιδεῖς (*putti*) στον ναό της Santa Maria dei Miracoli αποδίδονται χωρίς ένδοιασμούς στο χέρι του Πραξιτέλη και φέρονται να έχουν έρθει από την κοντινή Ραβέννα⁵⁰. Η επίδραση, από την άλλη μεριά, που άσκησε η ελληνική γλώσσα στη βενετική διάλεκτο πρέπει να ήταν φαινόμενο γνωστό στον Sansovino, γιατί δεν παραλείπει να καταχωρίσει στο σύγγραμμά του

την ετυμολογία της λέξης «γόνδολα». Κατά τον συγγραφέα, η λέξη αποτελεί παραφθορά ελληνικών λέξεων, είτε της λ. *κόγχη* (*conca, concula*) είτε της λ. *κονδύλιον*⁵¹.

Η *Venetia città nobilissima et singolare* συνιστά πλούσια και χρήσιμη συλλογή πληροφοριών που αφορούν ποιότητες πτυχές της ιστορίας της Γαληνοτάτης. Παρά την απουσία συντεταγμένων του χρόνου, τό έργο παραπέμπει εύθεως στον βυζαντινό κόσμο και τον πολιτισμό του. Μέσα από αναφορές άλλοτε σε βυζαντινούς αυτοκράτορες και στίς σχέσεις τους με τους δόγηδες, άλλοτε σε λείψανα αγίων κι άλλοτε σε βυζαντινά κομψοτεχνήματα, αναδύεται ή εικόνα της Βενετίας ως της αγαπημένης θυγατέρας του Βυζαντίου. Η παρομοίωση αυτή αποτελεί άλλωστε προσφιές στερεότυπο στη βενετική ιστοριογραφία της εποχής.

Chryssa Maltezo

BYZANTINE AROMA IN THE WORK BY FRANCESCO SANSOVINO

In 1581, the book entitled 'Venetia città nobilissima et singolare' was published in Venice. This was a 'tourist' guide, as we would characterize it today, to the city of San Marco, and its author was the publisher and printer at Venice, Francesco Sansovino, son of the famous architect Jacopo, of Florentine origin. The work contains all those elements that make up the myth of the sixteenth-century Serenissima Republic. It conserves the memory of the past, recounts the achievements of the Venetian State and conveys the climate of the time in which it was written. It consists of 14 books, in which are described the churches with their art treasures, the civic buildings, the palaces of the nobles, the life and deeds of the doges, a time chart of the most important events in Venetian history, and so on.

Among the wondrous works described in the guide to sixteenth-century Venice are many which are noted as being of Byzantine origin and provenance, while there are frequent mentions of 'Greek works' and 'Greek habits'. The entire book emits a Greek aroma, which refers to the Byzantine world and, by extension, to the Byzantine roots of the city of St Mark.

It is not within the scope of the present article to check the accuracy of Sansovino's information. What is of interest here is the author's choice of testimonies that refer to Venice's ties with Byzantium, the management of memory of the past and the manner in which it is processed. At the time the guide to Venice was compiled, the Byzantine Empire had long ceased to exist. And yet, even dissolved, Byzantium continued to hold a fascination for the peoples who had come into contact with it. Indicative in this respect is the admiration Sansovino expresses at the works of art of Byzantine provenance then in Venice.

'Venetia città nobilissima et singolare' is a rich and useful collection of information on the diverse aspects of the history of the Serenissima. Despite the absence of time co-ordinates, the work refers directly to the Byzantine world and its civilization. Through references sometimes to Byzantine emperors and their relations with the doges, sometimes to relics of saints and sometimes to Byzantine artistic masterpieces, the image of Venice as beloved daughter of Byzantium emerges. This simile is, after all, a popular stereotype in Venetian historiography of the age.

⁴⁹ *Venetia*, pp. 25v-26.

⁵⁰ *Venetia*, p. 63. Για τὰ γλυπτά βλ. Concina, *Le chiese* (ύποσημ. 31), 237.

⁵¹ *Venetia*, p. 173. L. Beschi, *Quatuor pueri de Ravenna, Santa Maria dei Miracoli a Venezia. La storia, la fabbrica, i restauri*, a cura di M. Piana e W. Wolters, Βενετία 2003, 203-210.